

ВІТЧИЗНЯНИЙ І ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

УДК 81'271:37.016:821.161.2"191/199"

**РОЗВИТОК ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЯК МЕТОДИЧНА ПРОБЛЕМА
(60–90-ті рр. ХХ ст.)**

Гальонка О. А.

У статті розкриваються погляди українських методистів на проблему розвитку писемного мовлення учнів під час вивчення української літератури на уроках і в позакласній роботі, використання творчої спадщини Т. Ф. Бугайко, Ф. Ф. Бугайка, Є. І. Жицького, І. І. Соболева, І. Р. Семенчука, Б. І. Степанишина, К. М. Сторчака, Н. Й. Волошиної та інших словесниками в сучасній загально-освітній школі.

Ключові слова: методисти, методика літератури, мовлення, творчі роботи, тема, види творчих робіт.

В статье раскрываются взгляды украинских методистов на проблему развития речи учащихся в процессе изучения украинской литературы на уроках и во внеклассной работе, использование творческого наследия Т. Ф. Бугайко, Ф. Ф. Бугайко, Е. И. Жицкого, И. И. Соболева, И. Р. Семенчука, Б. И. Степанишина, К. М. Сторчака, Н. И. Волошиной и других словесниками в современной общеобразовательной школе.

Ключевые слова: методисты, методика литературы, речь, творческие работы, тема, виды творческих работ.

The article reveals the views of the Ukrainian methodologists on the issue of developing students' writing skills in the course of Ukrainian literature.

The 19th – early 20th century methodologists focused on making collections in which students were offered topics, plans and quotes for creative works.

The twenties of the 20th century were characterized by the introduction of the integrated curricula, in which written works were hardly practiced. In the thirties, the students mainly composed commercial papers. In the forties and fifties the preference was given to creative works on literary themes. In the sixties a discussion on the importance of creative works on the literary themes was typical.

In the methodology of teaching Ukrainian literature of the 60–90 of the 20th century the issues of development of students' writing skills were considered by T. F. Buhaiko, F. F. Buhaiko, Ye. I. Zhytskyi, I. I. Sobolev, I. R. Semianchuk, B. I. Stepanyshyn, K. M. Storchak and others.

Their studies reveal the general issues of training students for writing creative works, which subjects are considered, focus teachers on consideration of the students' individual characteristics, their ability to read literary texts.

Key words: methodologists, literature teaching methodology, language, creative works, subject, types of creative works.

Формування мовної особистості немислиме без формування писемного мовлення учнів у процесі вивчення української літератури. Розвиток мовлення учнів під час вивчення української літератури завжди перебував у колі інтересів вітчизняних методистів. Сучасна програма з української літератури (2016–2017 н. р.) для 5–11 класів виділяє по чотири години в кожному класі на цей вид діяльності. Вони використовуються, як зазначено в ній, "на підготовку та написання класних творів" [8, с. 61].

Методисти ХІХ ст. зосереджувалися на створенні збірників, у яких пропонувалися теми, плани, цитати. Це деякою мірою стримувало ініціативу, творчий пошук учнів, а з іншого боку, мало слугувати певним зразком.

20-ті рр. XX ст. характеризуються запровадженням у школах комплексних навчальних планів, у яких літературі відводилось не основне місце, тому письмові роботи майже не практикувалися. У 30-ті рр. перевага надавалася діловим паперам: школярі складали протоколи, звіти, доповіді тощо. 40–50-ті – період накопичення досвіду з написання творчих робіт на літературні теми.

Цікавою є дискусія 60-х рр. на сторінках журналу "Література в школі". Мова йшла про доцільність письмових робіт на літературні теми, зокрема їх компліятивний характер, про твори на основі життєвих вражень, важливість чи неважливість плану до творчої роботи, про роль учителя в організації пізнавальної діяльності учнів.

У методиці викладання літератури 60–90-х рр. XX ст. питання розвитку писемного мовлення учнів акцентували Т. Ф. Бугайко і Ф. Ф. Бугайко, Є. І. Жицький, І. Р. Семенчук, Б. І. Степанишин, К. М. Сторчак, В. Я. Неділько, Є. Г. Мазуркевич, Є. А. Пасічник, Н. Й. Волошина, В. І. Цимбалюк. У їх дослідженнях розкриваються питання підготовки учнів до написання творчих робіт, розглядається їх тематика, зосереджується увага на важливості врахування індивідуальних особливостей учнів, уміння читати тексти, оскільки розвиток мовлення неможливий без розуміння художнього слова.

Скажімо, у посібнику "Бесіди з молодими словесниками про уроки літератури в 5 і 6 класах" Т. Ф. Бугайко і Ф. Ф. Бугайко зазначають, що предметом постійної уваги вчителя має бути "розвиток мови учнів" [8, с. 23], формування якої слід розпочинати з 5 класу, "де навички усної й писемної мови в учнів далеко не досконалі" [2, с. 23].

Методисти пропонують учителям давати учням нескладні завдання: обмінюватися думками, уважно слухати свого співрозмовника, відповідати йому, а також на запитання вчителя, розповідати про особисто відчуте, прочитані книжки чи переглянуті кінофільми, читати вірші напам'ять,

Важливого значення в процесі розвитку мовлення учнів методисти надають читанню художньої книги. "Будемо вчити їх (учнів – О. Г.) читати по-справжньому, – зазначають Т. Ф. Бугайко і Ф. Ф. Бугайко, – тобто брати з книги все, що вона може дати як витвір мистецтва: правду про людей і людські взаємовідносини, глибоку думку й почуття, радість пізнавати красу. Будемо вчити дітей читати повільно, зупиняючись і замислюючись над картинками й епізодами, прислухаючись до музики слова" [2, с. 20].

Читання книжок, різні усні й письмові вправи сприяють засвоєнню багатства української мови, виробленню орфоепічної грамотності, інтонаційної гнучкості.

У середніх і старших класах продовжується розпочата робота. Учені наголошують: "Багатство тематики й різноманітність форм письмових робіт у старших класах дають широкі можливості виховного впливу: в письмових творах з найбільшою глибиною розкривається внутрішній світ наших учнів, правильно поставлені, вони є надійним засобом збагачення емоцій молоді..." [1, с. 285–286].

Учені розробили систему письмових робіт для учнів 9–11 класів, зазначивши, що "учні старших класів повинні не лише сумлінно викласти матеріал твору, а й узагальнювати його, зробити висновки про ідейний зміст аналізованого образу, про його типовість, про художні засоби його творення" [1, с. 288].

Учні дев'ятих класів пишуть перекази літературних творів у поєднанні з розкриттям ідейно-художнього змісту із з'ясуванням функцій художніх засобів, характеристикою персонажів.

Десятикласники виконують складніші завдання: психологічна характеристика літературних персонажів у їх динаміці, порівняльні й групові характеристики героїв одного твору, різних творів, розгляд окремих питань творчої майстерності митця, аналіз ідейних позицій письменника.

"Види письмових робіт у цьому (11 – О. Г.) класі, – зазначають методисти, – порівняльні й групові характеристики, аналіз окремих творів і творчого шляху письменника, характеристика його ідейних позицій, дослідження тематики кількох творів, міркування літературно-публіцистичного характеру тощо" [1, с. 287].

Не оминають методисти й питання підготовки учнів до написання твору, дотримання відповідних вимог. Важливого значення вони надають творам-зіставленням літературних героїв, наголошуючи на педагогічному значенні таких робіт, яке полягає у формуванні в учнів "уміння зіставляти окремі образи і виявляти в них спільне, прислухатись до окремих реплік, помічати дрібні рисочки, часом тільки злегка помічені автором, і з цих спостережень вибрати найістотніше, найбільш важливе" [1, с. 291].

Вагомим є зауваження педагогів про важливість творів на літературні теми, що сприяють "глибокому засвоєнню знань з літератури", бо змушують учнів "уваж-

ніше вчитуватися в текст твору, продумувати свої враження, зіставляти їх, виводити певні висновки" [1, с. 271].

Методисти орієнтують учителів і на написання творів на публіцистичні теми, за особистими враженнями, за творами суміжних мистецтв.

Педагогічні ідеї Т. Ф. Бугайко і Ф. Ф. Бугайка знайшли продовження в працях І. І. Соболева, І. Р. Семенчука, Є. І. Жицького, Б. І. Степанишина.

Так, І. І. Соболев у монографії "Вивчення літератури в 5–7 класах" наголошує, що "письмові роботи завжди були і є предметом особливої уваги вчителя літератури. Адже вони найбільше мобілізують думку та уявлення учнів, якнайкраще розвивають їх образне мислення" [5, с. 196].

Методист підтримує думку Т. Ф. Бугайко і Ф. Ф. Бугайка про важливість вдалого добору виду письмової роботи, формулювання її теми, чіткої організації праці на уроці, оскільки це важливі фактори, "але увінчує всю попередню підготовчу роботу саме аналіз" [5, с. 196].

І. І. Соболев наголошує на двох напрямках роботи з розвитку мовлення, а саме: "удосконалення логічного мислення учнів та створення в уяві учнів образних асоціацій, завдяки чому уявлення, яке виникає в їх свідомості, породжує інше – за схожістю, тотожністю або протилежністю" [5, с. 201].

І. Р. Семенчук питання розвитку мовлення учнів розглядає у процесі вивчення майстерності письменника. Зокрема, автор зауважує, що творчі роботи використовують "для закріплення знань, а також з метою вироблення в учнів навиків самостійного спостереження над образотворчими засобами письменників" [4, с. 185].

І. Р. Семенчук пропонує давати різні теми творчих робіт для одного класу, наприклад: "Роль пейзажу в романі "Хіба ревуть воли, як ясла повні?", "Мова Чіпки", "Роль портретної характеристики в розкритті образу Галі". У процесі підготовки до виконання письмової роботи вчений зосереджує увагу на коментарях до теми, орієнтовному плані, виразному читанні епізодів тексту, доборі цитат, знайомстві з творчою лабораторією письменника, учнівськими рецензіями на твір.

Детально на творчих роботах зупиняється Є. Жицький у монографії "Самостійність і творча активність учнів у процесі вивчення літератури". Особливу увагу звернуто на недоліки в учнівських творах, а саме:

- поверховий аналіз і синтез літературного твору або відсутність його;
- невміння розглядати художній твір у єдності змісту й форми, розкривати функціональну роль образотворчих засобів, ідейно-естетичну красу образів, картин, мови;
- неувага до творчої індивідуальності письменника, його художньої майстерності, стилю, мовної манери;
- недостатня цілеспрямованість, гострота думки, слабка доказовість;
- відсутність власних суджень про літературний твір, невміння логічно доводити певну думку, робити зі сказаного необхідні висновки;
- розпливчастість, аморфність побудови твору, вироблення шаблону в складанні плану;
- мовно-стилістична невправність [3, с. 117–118].

Автор зазначає: думка учня, "кожне слово повинні бути надихані силою почуттів, пройняті гарячою пристрасною і емоційним завзяттям" [3, с. 122].

Є. І. Жицький наголошує на важливості роботи над стилістикою учнівського твору, оскільки "писемна або тестова мова більше, ніж усна, вимагає: логічної послідовності і зв'язності думок; емоційності і лексико-стилістичної виразності; точності формулювання думки, намагання зробити її якомога яснішою; орфографічної грамотності, охайності і технічної досконалості письма" [3, с. 123].

Літературу як вид мистецтва неможливо вивчати без взаємозв'язку з музикою, образотворчим мистецтвом. "Учнів треба вчити читати картини, входить у світ музичних образів і цим самим виховувати почуття любові до мистецтва, до красивого" [3, с. 148]. Учений пропонує виконувати найрізноманітніші види навчально-творчих робіт:

- прослухати й проаналізувати музичні твори;
- виготовити класні тематичні альбоми (ілюстрації до життя і творчості письменника);
- монтаж малюнків, що ілюструють виучувані літературні тексти;
- випуск газет та збірників живописної і літературної творчості.

Питання розвитку мовлення учнів розглядає Б. І. Степанишин у монографії "Викладання української літератури в школі", де зосереджується на передумовах написання творчих робіт, вибору їх видів і тематики. Він зауважує, що "коли учитель

майстерно читатиме напам'ять, цікаво подаватиме життєписи письменників, буде максимально уважним до своєї мови, правитиме в цьому за зразок і повсякчас дбатиме про розвиток усної та писемної мови, учні самі потягнуться до нього, до перенесення власних думок на папір" [6, с. 162].

Учений ще раз звертає увагу словесників на те, що "найперша турбота вчителя – про тематику, бо від формулювання теми значною мірою залежить, чи збудить вона учнівську допитливість, сколихнувши думку й почуття, чи, навпаки, погасить або просто не "викреше" їх" [6, с. 162].

Серед видів робіт Б. І. Степанишин виділяє: на літературному матеріалі, напіввільні, вільні й повністю творчі.

На основі літературного матеріалу методист пропонує: роботи, у яких розкривається ідейно-художній зміст твору, твір-роздум, порівняльну характеристику образів, твори історико-літературної тематики, закріплення емоційного сприйняття, репродуктивно-творчого характеру, теоретико-літературного спрямування.

Напіввільні теми – це твори про особу письменника, уявлювану долю героїв, за крилатими фразами, аналіз мистецьких творів, пов'язаних із програмовими творами (рецензія на спектакль, враження від прослуханих музичних творів, твори за картиною (або репродукцією)).

Вільні теми: ідейно-політичні, публіцистичні твори, роздуми морально-етичного характеру, твори про працю, навчання, дозвілля, про красу рідної природи, про твори мистецтва.

Повністю творчі роботи передбачають дописи, статті, оповідання, новели, байки, етюди, образки, нариси.

К. М. Сторчак наголошує, що "класифікувати учнівські письмові твори слід за родами літератури (ліричні, епічні, драматичні) і видами (вірш, нарис, оповідання, байка, діалог)" [7, с. 395]. Автор зосереджується на творах логічного і художнього типу, підкреслюючи, що "мета письмових робіт художнього типу ясна – виховувати естетичні почуття учнів, дати їм можливість практично застосовувати ті знання, які вони засвоюють з теорії літератури. Не менш важливою метою при цьому є поглиблене сприйняття учнями предмета художньої літератури" [7, с. 394].

На думку К. М. Сторчака, "твори логічного типу – це роботи на закріплення виучуваної теми, власна критична творчість учнів, твори за картиною (рідко з естетичною оцінкою твору), за скульптурою, архітектурними спорудами, музичними творами, твори про суспільно-громадське, політичне життя, екскурси в минуле, у зв'язку з виучуваним твором, описи, замальовки, оцінка явищ і подій сучасного учням життя, участь їх у ньому" [3, с. 383].

Неабияку роль у розвитку мовлення учнів відводить К. М. Сторчак листам, творам-діалогам, творам-розвідкам, останні – "переважно на літературні теми, покликані закріплювати, поглиблювати літературні знання учнів є і локальним дидактичним завданням: підготовка учнів до написання твору-статті" [7, с. 390].

Серед творів-розвідок учений виділяє: історичний огляд, аналіз композиції, сюжету, спостереження над мовою письменника.

Робота з розвитку писемного мовлення учнів у процесі вивчення української літератури продовжується на позакласних заняттях. Методисти пропонують здійснювати це через різноманітні форми позакласної роботи: читання художніх творів, написання на них рецензій, складання заміток до газет, анотацій, підготовки доповідей, рефератів, літературних сценаріїв.

Слушною є думка Т. Ф. Бугайко і Ф. Ф. Бугайка про те, що "шкільна практика знає багато видів робіт, кожен з них допоможе розв'язанню якогось конкретного педагогічного завдання. Успіх досягається коли застосовуються різноманітні роботи і коли вони розміщені по класах у належній послідовності, починаючи від легких до складних. Так забезпечується педагогічний вплив на різні сторони психіки учня, досягається належна послідовність у збагаченні літературних знань учнів, у зміцненні необхідних навичок" [1, с. 272].

Словесники Чернігівщини творчо застосовують педагогічну спадщину видатних методистів у своїй практичній діяльності. Слід звернутися до досвіду роботи заслужених учителів України Т. Г. Кобернюк, Г. В. Зацаринної, учителів-методистів Г. С. Мартиненко, В. О. Павленко, Т. Г. Фесенко, С. А. Дьоміної, В. І. Ступак.

В арсеналі Т. Г. Кобернюк письмові роботи на основі літературно-мистецького краєзнавчого матеріалу. Це твори про красу рідної природи ("Пахли далі чебрецем

манливим", "Мій рідний край", "Грудочка рідної землі", "Ота стежина в ріднім краї", "Багряний лист в гаю кружля"), про життя і творчість композиторів, художників, акторів ("Чернігівщина в житті і творчості Г. Г. Верьовки", "На виставі Ніжинського театру імені Михайла Коцюбинського", "Пейзажі Сергія Шишка", "У картинній галереї Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя"), описи пам'яток архітектури, про народне декоративне мистецтво, про усну поетичну творчість Поліського краю ("Чернігівська писанка", "Кобзарське мистецтво Чернігівщини", "Пісні Чернігівського Полісся").

Тетяна Гнатівна майстерно декламує:

На землю тихо золото багряне
Спада з дерев, немов чиясь рука
Його зрива, й воно покірно тане,
і даль прозора, синя і дзвінка.

Летить на вітрі тихе павутиння,
як тихий спомин ... Спочива земля,
земля батьків, земля моя осіння ...

Учителька передає красу і багатство рідної мови – "природного вихователя" і "найбільшого педагога" (К. Д. Ушинський), що формує корінь духовності людини.

Застосування оптимальних методів і прийомів на уроці розвитку мовлення "Дивосвіт золотої осені" створює відповідне емоційне тло. Бачити красу навколишнього світу Т. Г. Кобернюк учить школярів у задумі осіннього парку, замріяному танці жовтого листа, у прозорості вересневого повітря, напоєного пахощами достиглого врожаю.

"Чи ви чули, як співає річка? – Наша синьоока красуня Десна, – читаємо у творі Т. Холодної, учениці Г. С. Мартиненка. – Якщо не чули, то обов'язково послухайте. Побувайте опівдні на крутому березі. Тільки весною, отак у кінці травня. Я чула її пісню. Здається, ніби сама перебирала ніжні голубі струни. І тоді мені уявилося..."

Повільно згасав погожий день. На небі ані хмариночки. Принишк вітер-легкокрил. Здавалось, трапилось диво..."

Отже, творча спадщина методистів ХХ ст. знаходить своє втілення в практиці вчителів-словесників. Проблеми розвитку мовлення учнів у процесі вивчення літератури в умовах становлення нової школи потребують подальшого вдосконалення в напрямі формулювання тематики творчих робіт, їх жанру, мовно-стилістичного оформлення, опори на знання, здобуті в процесі вивчення української мови.

Література

1. Бугайко Т. Ф. Українська література в середній школі. Курс методики / Т. Ф. Бугайко, Ф. Ф. Бугайко. – К. : Радянська школа, 1962. – 391 с.
2. Бугайко Т. Ф. Бесіди з молодими словесниками про уроки літератури в 5 і 6 класах / Т. Ф. Бугайко, Ф. Ф. Бугайко – К. : Радянська школа, 1967. – 264 с.
3. Жицький Є. І. Самостійність і творча активність учнів у процесі вивчення літератури / Є. І. Жицький. – К. : Радянська школа, 1969. – 168 с.
4. Семенчук І. Р. Вивчення майстерності письменника в школі / Іван Романович Семенчук. – К. : Радянська школа, 1966. – 195 с.
5. Соболев І. І. Вивчення української літератури в 5–7 класах / Ігор Іванович Соболев. – К. : Радянська школа, 1968. – 232 с.
6. Степанишин Б. І. Викладання української літератури в школі / Борис Ілліч Степанишин. – К. : РВЦ "Проза", 1995. – 235 с.
7. Сторчак К. М. Основи методики літератури / Кіндрат Маркович Сторчак. – К. : Радянська школа, 1965. – 418 с.
8. Українська література. 5–11 класи : навч. програми, метод. реком. щодо організації навч.-вих. процесу в 2016/2017 навч. році з коментарем провідних фахівців. – Харків : Ранок, 2016. – 96 с.